

ATATÜRK DÖNEMİNDE DEVLETÇİLİK: ELEKTRİK, DEMİR-ÇELİK, TERSANELER

6 Şubat 2022

Yıldırım Koç

Sosyalizm doğrultusunda gelişen bir ekonominin en önemli alanlarının başında, elektrik üretim ve dağıtımı, demir-çelik fabrikaları ve tersaneleri gelir.

Atatürk döneminde, Türkiye ekonomisinde bu üç alanda da üretim araçları üzerinde toplumsal mülkiyet hakimdi. Emekten yana politikalar izleyen Kemalist siyasal iktidarın kontrolündeki devlet mülkiyeti, ülkede sermayedar sınıfın gelişmesi için değil, sermayedar sınıfın bu alanlarda etkili olmaması için etkili bir politika izledi. Bu alanlar, hem emperyalist güçlerin, hem de yerli sermayedarların kontrolü dışına çıkarıldı. Kemalist iktidar, bu sektörlerde izlediği politikayla da adım adım Türkiye'ye özgü bir sosyalizmin inşa sürecine katkılarda bulundu.

ELEKTRİK ÜRETİM VE DAĞITIMINDA DEVLETÇİLİK

Türkiye'de elektrik üretim ve dağıtımında Cumhuriyet döneminde devletçilik hakimdi.

İstanbul'da elektrik üretimi ve dağıtımı yetkisi ilk olarak Rumeli yakası için Macar sermayeli Ganz Anonim Elektrik Şirketi'ne 1 Ekim 1910 tarihinde 50 yıllığına verildi. (*Türkiye Elektrik Kurumu 50. Yıl, Emel Matbaacılık, Ankara, 1973*) Ganz Anonim Elektrik Şirketi 1911 yılında Banque Generale de Credit Hongrois ve Banque de Bruxelles bankalarıyla birlikte Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi'ni kurdu. Şirket önce Kabataş'ta elektrik üretimine başladı. 29 Mayıs 1917 tarihinde ise Silaharağa'da bir santral kurarak 11 Şubat 1914 tarihinde İstanbul tramvaylarına ve 14 Şubat 1914 tarihinde de şebekeye ve abonelere elektrik vermeye başladı. Şirket 17 Haziran 1923 tarihinde Ankara'daki hükümetle bir anlaşma yaparak, o güne kadar elde ettiği hak ve çıkarlarını yeni hükümete kabul ettirdi ve onaylattı. Şirketin adı Türk Anonim Elektrik Şirketi olarak değiştirildi. 7 Eylül 1926 tarihli bir sözleşmeyle de şirketin imtiyaz süresi 28 Aralık 1993 tarihine kadar uzatıldı.

İstanbul'da Anadolu yakasında elektrik üretim ve dağıtımı 18 Eylül 1924 tarihinde yapılan bir sözleşmeyle Kadıköy Gaz Şirketi'ne verildi. Bu şirket 1926 yılında İstanbul Havagazı Şirketi'ni de alarak İstanbul Havagazı ve Elektrik ve Teşebbüsatı Sınaiye Türk Anonim Şirketi'ni kurdu. Şirketin sermayesi Fransızlara aitti. Şirketin kısaltılmış adı SATGAZEL'di (Société Anonyme Turque de Gaz d'Électricité à İstanbul et d'Entreprises Industrielles).

İstanbul Havagazı ve Elektrik ve Teşebbüsatı Sınaiye Türk Anonim Şirketi (SATGAZEL) dağıttığı elektriği Rumeli yakasındaki Türk Anonim Elektrik Şirketi'nden alıyordu. 20 Nisan 1931 tarihinde hükümet ile bu iki yabancı şirket arasında bir anlaşma yapıldı. SATGAZEL kendisine tanınmış olan elektrik dağıtım imtiyazını Türk Anonim Elektrik Şirketi'ne devretti.

Türk Anonim Elektrik Şirketi, hükümet ile şirket arasında yapılan sözleşmenin 22.6.1938 gün ve 3480 Sayılı Kanun'la onaylanması üzerine 1 Temmuz 1938 tarihinde millileştirildi ve devletleştirildi.

Bu dönemde İzmir'de bir Belçika şirketi; Edirne, Tekirdağ, Bursa, Balıkesir, Kastamonu ve Gaziantep'te İtalyan Marelli Şirketi; Antalya, Konya, Ödemiş ve Diyarbakır'da Macar Ganz Şirketi; Ankara'da Alman AEG Şirketi; Ordu, Samsun ve Giresun'da Alman Bergman Şirketi elektrik üretim ve dağıtımını yapıyordu.

Hükümet 1935 yılında yeni bir enerji politikası belirleyerek, imtiyazlı şirketlerin elindeki tesisleri satın almaya başladı. Bu şirketlerin hepsi millileştirildi ve devletleştirildi. Ankara Elektrik, Ankara Havagazı ve Adana Elektrik Türk Anonim Şirketleri 5.7.1939 gün ve 3688 Sayılı Kanun'la Bursa ve Müttehit Elektrik T.A.Ş. 5.7.1939 gün ve 3689 Sayılı Kanun'la, Bursa ve Mersin Elektrik T. A. Şirketleri ise 19.7.1943 gün ve 4483 Sayılı Kanun'la millileştirildi ve devletleştirildi.

14.6.1935 gün ve 2805 Sayılı Kanun'la, maden ve elektrik enerjisi alanında faaliyet gösterecek Etibank ve aynı yıl 2819 Sayılı Kanun'la Elektrik İşleri Etüt İdaresi kuruldu.

DEMİR-ÇELİK ÜRETİMİNDE DEVLETÇİLİK

Sanayileşerek bağımsızlığını pekiştirmek isteyen bir ülkenin temel amaçlarından biri, demir-çelik fabrikalarının kurulmasıdır. Atatürk döneminde bu amaç devlet eliyle, kamu mülkiyetinde gerçekleştirildi.

Atatürk, Türkiye’de bir demir-çelik fabrikasının kurulmasına çok büyük önem veriyordu. İktisat Vekâleti ilk olarak 1925 yılında bu konuda bir çalışma yaptı. 17 Mart 1926 tarihinde de Demir Sanayiinin Tesisine Dair Kanun (No.786) kabul edildi. Bu kanun demir sanayiinin devlet tarafından kurulmasını öngörüyordu. Kanunun 1. maddesi şöyleydi: “Karadeniz mailesinde devlet tarafından tesis edilecek demir sanayii ile merbutu kömür ve demir madenlerinin tetkik, taharri, tesis ve işletilmesi için dört senede sarf edilmek ve her sene sarfi icap eden miktar bütçeye konulmak üzere, on sekiz milyon lira tahsis olunmuştur.”

Bu kanunun çıkmasına rağmen gerekli adım atılamadı. 1928 yılında bu konuda çeşitli toplantılar yapıldı. 1932 yılında Sovyet temsilcileriyle bu konu görüşüldü. 15 Mart 1937 tarihinde Sümerbank Karabük bürosu kuruldu. Tesislerin temeli de 3 Nisan 1937 günü atıldı. Bu fabrika kurulmadan önce bugünkü Karabük’ün yerinde 13 haneli Karabük köyü vardı. Daha fabrikanın yapımına başlanırken fırınları döşeyecek usta tuğlacıların ve diğer çalışanların kalmaları için konutlar yapıldı. (*Cumhuriyetin 50. Yılında Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri*, Apa Ofset, Ankara, 1973; Uğuroğlu Barlas, *Karabük Demir ve Çelik İşletmeleri (1937-1971)*, Özer Matbaası, Karabük, 1971) Türkiye’nin ilk gübre fabrikası da Karabük Demir-Çelik içinde 1939 yılında kuruldu (amonyum sülfat tesisi).

Türkiye’nin ilk demir-çelik fabrikası devlet eliyle ve devlet mülkiyetinde kuruldu.

TERSANELERDE DEVLETÇİLİK

Atatürk döneminde Türkiye’de önemli tersaneler devlet tarafından kuruldu ve işletildi. Bu alanda da devletçilik hakim durumdaydı.

Türkiye Gemi Sanayi AŞ, ülkemizde kökleri 15. yüzyıla kadar uzanan bir tersanecilik geleneğinin devamıdır.

Haliç Tersanesi’nin kurulma çalışmaları 1455 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından başlatıldı. Sultan III. Selim döneminde 1 no.lu havuz, Sultan II. Mahmut zamanında 1825 yılında 2 no.lu havuz ve Sultan Abdülaziz zamanında da 1870 yılında 3 no.lu havuz tamamlandı. Haliç Tersanesi 1910 yılına kadar askeri tersane olarak görev yaptı. Daha sonra sivil yönetime devredilen tersane 1933 yılında 2248 Sayılı Kanun’la (Denizyolları ve Akay İşletmeleri ile Fabrika ve Havuzlar Hakkında Kanun, 31.5.1933) devletleştirildi. Denizyolları İşletmesi (Marmara, Akdeniz, Karadeniz hatları), A.K.A.Y. İşletmesi (İstanbul ve civarı hatları ve Yalova) ve Fabrika Havuzlar İşletmesi adıyla kurulan birim, 1952 yılında Denizcilik Bankası’na, 1983 yılında Türkiye Denizcilik Kurumu’na, 1984 yılında Türkiye Denizcilik İşletmeleri’ne ve 1985 yılında da Türkiye Gemi Sanayii AŞ’ye devredildi.

Camialtı Tersanesi 1933 yılında kuruldu ve Liman Atölyesi adıyla Devlet Limanları İşletmesi Umum Müdürlüğü’ne bağlandı. Tersane 1944 yılında Devlet Denizyolları ve Limanları İşletmesi Umum Müdürlüğü’ne, 1952 yılında Denizcilik Bankası’na devredildi. 1983 yılında Türkiye Denizcilik Kurumu’na, 1984 yılında Türkiye Denizcilik İşletmeleri’ne bağlandı ve 1985 yılında Türkiye Gemi Sanayii AŞ’ye devredildi.

İstinye Tersanesi 1912 yılında Fransız Saint-Nazaire Şirketi tarafından Boğaziçi İstinye Havuz ve Tezgâhları adıyla kuruldu. 1938 yılında millileştirildi ve devletleştirildi ve Denizbank’a devredildi.

Alaybey Tersanesi 1925 yılında İzmir Liman ve Körfez İşletmesi T.A.Ş. bünyesinde kuruldu. 1938 yılında Denizbank’a, 1939 yılında Devlet Limanları İşletmesi Umum Müdürlüğü’ne, 1943 yılında Devlet Denizyolları ve Limanları İşletmesi Umum Müdürlüğü’ne, 1952 yılında Denizcilik Bankası’na bağlandı.

Atatürk döneminde elektrik üretim ve dağıtımı, demir-çelik üretimi ve tersaneler, anti-emperyalist olmanın ötesinde yerli sermayedar sınıfın etkilerini de sınırlayan bir devletçilik anlayışıyla kamu mülkiyetine alındı.